

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

II Yazı

Dəli Həsən

Dəli Həsən qardaşı Qara Yazıçının yerinə keçəndən sonra Həsən paşanın Bağdaddan gələn ağır xəzinəsini ələ keçirib özünün başçılıq etdiyi cəlalilər arasında bölüşdürüldü. Ancaq illərdən bəri subay həyatı keçirən bu adamlar Həsən paşanın hərəmxanasına toxunmayaraq onu Divriyyəyə göndərdilər. Bundan sonra Dəli Həsən böyük bir cəlalî kütləsi ilə qərbə doğru hərəkət etdi. Bu cəlalilər Anadolu kəndlisinə mühidli bir tələkət gətirdi. Böyük əksəriyyəti kəndlilərdən ibarət olan cəlalilər ətrafı yayırlar qəndləri yağma və talan edir, camaatın ırzağını və mal-qarasını alından alırdılar. Onların yaxınlaşdığını eşidən kəndlilər dağlara çəkiliş, şəhərlərə sığınır və ya başqa yerlərə gedirdilər. Bu hadisələr baş verərkən diqqətli cəlb edən xüsus dağlara çəkilən kəndlilərdən bəzilərinin ailəsini orada qoyaraq cəlalilərə qoşulmasıdır. Bütün bunlar kəndlilərin uzun zamandan bəri yaşadığı iztirablı həyatın nəticəsidir.

Dəli Həsən tabeliyində olan böyük cəlalî dəstəsi ilə bir səl kimi dəhşət saçsa-şaca Kütahyaya qədər gəldi. Ancaq çox keçmədən burada dövlət ilə razılığa gələrək əmrində on min adam olduğu halda Rumeliyə keçdi. Dəli Həsən Bosniya bəylərbəyi təyin edilmiş yeddi dostuna da Rumelidə sancaq bəyliyi verilmiş, 400 cəlalî bölükbaşısı isə kapıkulu atlı zümrəsinə daxil edilmişdi. Dəli Həsənlə birlikdə Rumeliyə keçən cəlalilərin qiyafət və sursatları haqqında salnaməçilərin istehzalı sözləri bizə onların necə acınacaqlı bir yoxsulluq içində olduğunu göstərir. Onlar dərhal müharibəyə göndərildilər. Bu yoxsul adamlar Osmanlı imperatorluğu üçün Avropada mərdliklə vuruşmaq istedikləri üçün ağır itkiyə məruz qaldılar. Müharibə başa çatanda Dəli Həsənin cəlaliləri xristianlarla savaşa 6 000 şəhid vermək üzrə şəxsi heyətlərinin üçdə ikisini itirmişdilər. Bu arada Anadoluda qalmış cəlalilər müxtəlif bölgələrə ayrılaraq əvvəlkinə nisbətən daha qorxunc bir yağma və yıxıcılığa qurşanmışdılar. Dəli Həsən kimi, digər məşhur cəlalî reislərinə də əhəmiyyətlərinə görə məmur vəzifələri verildiyi halda bu hərəkətlər sona çatmış, əksinə getdikcə daha şiddətli bir hal alırdı.

Canpolad oğlu Əli paşadan sonra Qələndər oğlu Mehmed gəlirdi. Ankaralı olan Qələndər oğlu 1592-ci ildə 80 nəfərlə cəlalilik etdikdən sonra yoldaşlarının çoxu kimi bəylərbəyin yanında məiyyət çavuşluğu, kəndxudalıq vəzifələrində çalışmış, Cağalazadə Sənan pa-

zılbaş Dövlətinə bu qədər çox cəlalinin gətməsi Murad paşanın onlara qarşı göstərdiyi amansızlığın nəticəsi idi. Xorvat mənşəli Murad paşa əlinə keçəncə cəlaliləri aman verməyib öldürür, quyulara doldurdu. Hətta bu xüsusda uşaqlara belə mərhəmət göstərmirdi. Beləliklə, həm savaşa, həm də sonradan tutularaq öldürülən cəlalilərin sayı 30 mindən artıq

lar, top arabaçıları və qumbara və ya xumparaçıları (bomba və top gülləsi düzəldənlər), lağımçıları (təxribat üçün əsgər hazırlayan bir sinif idi). Sultan Orxanla birlikdə hakimiyyətə gələn dövlətə zümrəsi 1826-cı ilə qədər dövlətə hakim oldu, bu tarixdən etibarən dövlətin başında tez-tez türk mənşəli sədrzəmlər görünməyə başladı.

olduğu yaylaq sınıxması ilə əlaqədarlığı qüvvətlə ehtimal edilir. Əslində Boz ulus hələ XVI əsrdə yerli idarəçilərin torpağı əkdirməsi və kəndlər salması nəticəsində yaylaqların daralmasından şikayət edirdi. Osmanlı Dövləti Boz ulusun Orta Anadoluya gəlməsindən razı qalmadı, Anadolu və Karaman bəylərbəylərinə fərmanlar göndərərək Boz ulusun əvvəlki yerlərinə göndərilməsini əmr etdi. Ancaq bu əmr heç vaxt tətbiq edilmədi və Boz ulus Orta Anadoluda qaldı.

1608-ci ildə Ərzurum ətrafında 20 minlik Osmanlı imperatorluq ordusuna qarşı döyüşdən və məğubiyyətdən sonra cəlalilər Qızılbaş Dövlətinə pənah gətirmiş, Çuxursəd hakimi Əmirgünə xan Qacar onları Azərbaycanda yerləşdirməyə razılıq

Tarixdə Cəlalî Hərəkatı

şanın İran (Qızılbaş Dövlətinə qarşı) səfərində ona sancaq bəyliyi verilərsə də sancağını ələ edə bilmədiyi üçün təkrar cəlalî olmuşdu. O, İç-əldə yaşayan digər bir cəlalî başbuğu Müslü Çavuşa yazdığı məktubda Osmanlı fitnəkar, sözümdən qaçan adlandırdı və Osmanlı zülmü bir sənət halına gətirdiyindən bəhs edərək "Üsküdüardan etibarən bütün

idi. Kuyucu Murad paşa bu hərəkatla Anadolunu nisbi bir asayişə qovuşdurmağa müvəffəq olmuşdu. Ancaq rəhm və mərhəmət göstərməyərək bu qədər çox cəlalinin Osmanlı imperatorluğunun savaşıdığı Qızılbaş Dövlətinə gətməsinə səbəb olması bəzi dövlət adamları tərəfindən tənqid edilmişdi. Murad paşanın ölümündən sonra onun yerinə keçən Nasux paşa əfvanələr göndərərək

Cəlalî Hərəkatının sona çatması

Bütün bunlarla birlikdə cəlalilik Anadolunun və Rumelinin bağrında sağalması mümkün olmayan dərin yaralar açmışdı. Yağma və dağıntıdan, onların meydana gətirdiyi aclıq üzündən kəndlər və qəsəbələr boşaldı. 1603-cü il-

Canpolad oğlu Əli paşadan sonra Qələndər oğlu Mehmed gəlirdi. Ankaralı olan Qələndər oğlu 1592-ci ildə 80 nəfərlə cəlalilik etdikdən sonra yoldaşlarının çoxu kimi bəylərbəyin yanında məiyyət çavuşluğu, kəndxudalıq vəzifələrində çalışmış, Cağalazadə Sənan paşanın İran (Qızılbaş Dövlətinə qarşı) səfərində ona sancaq bəyliyi verilərsə də sancağını ələ edə bilmədiyi üçün təkrar cəlalî olmuşdu. O, İç-əldə yaşayan digər bir cəlalî başbuğu Müslü Çavuşa yazdığı məktubda Osmanlı fitnəkar, sözümdən qaçan adlandırdı və Osmanlı zülmü bir sənət halına gətirdiyindən bəhs edərək "Üsküdüardan etibarən bütün Anadolunu Osmanlıdan azad etmək"-qərarında olduğunu bildirdi. Məşhur Bozkuş boy ailəsindən olan Müslü Çavuş isə İç-əl və Lərəndə tərəfə hakim kəsilmişdi. Bunlardan başqa Adana bölgəsi Cəmsidin, Saruxan sancağı Yusif paşanın, Trablis-Şam Zülqədərli türkmənlərindən Seyf oğlu Yusifin, Sivas tərəflər məşhur Təvil Əhmədin qardaşı Məmunun hakimiyyəti altında idi...

Anadolunu Osmanlıdan azad etmək"-qərarında olduğunu bildirdi. Məşhur Bozkuş boy ailəsindən olan Müslü Çavuş isə İç-əl və Lərəndə tərəfə hakim kəsilmişdi. Bunlardan başqa Adana bölgəsi Cəmsidin, Saruxan sancağı Yusif paşanın, Trablis-Şam Zülqədərli türkmənlərindən Seyf oğlu Yusifin, Sivas tərəflər məşhur Təvil Əhmədin qardaşı Məmunun hakimiyyəti altında idi. Vəzir-əzəm Murad paşa əvvəlcə Canpolad oğlunu məğlub etdikdən sonra aldatmaq üçün paşa ünvanı ilə Ankara sanca-

Qızılbaş dövlətindəki cəlalilərdən yarınsın ölkəyə qayıtmasına nail olmuş və onlar dövlət xidmətinə qəbul edilmişdilər.

Cəlaliliyin Anadoludakı iqtisadi sıxıntıları və ağır dövlət vergiləri nəticəsində meydana gələn açıq bir gerçektir. Ancaq inkişaf etmiş dövlət ocağı və türk xalqının mərhum olduğu siyasi haqlarını ələ etmək qəyəsində bu səbəblər arasında vardı. Türk qövmü əsgərlik ruhunu və siyasi ənənələrini qüvvətlə davam etdirdiyi üçün onun Qızılbaş Dövləti

dən etibarən bu hadisə dəhşətli xarakter aldı.

Aclıqdan və soyuqdan çoxlu adam öldü. Bu səbəbdən kəndlərin mühüm bir qismi xaraba, taralar əkilmiş qaldı. Anadoluda bəzi hüddud və sərhəd bölgələri istisna olmaqla, bu hadisə hər yerdə öz sarsıdıcı təsirini göstərdi. Ən şiddətli dağıntı isə Sivasdan Kütahya və Afyon qədər geniş Orta Anadolu bölgəsində və Çuxurovada baş verdi. Çuxurovanın mühüm bir hissəsində bu hadisədən sonra XIX əsrin ikinci yansına qədər bir daha əkin əkilmədi. Cəlalî hərəkatın Anadoluda həm əhali, həm də ərazi cəhətdən böyük boşluqlar yaratdı. Eyni zamanda hər yerdə qədim böyük türk ailələrinin bir çoxu məhv olub getdi.

Cəlalî hərəkatları Ulu-Yörük (əsasən Sivas-Amasiya bölgəsi) Boz-ox oymaqları, Ankara Yörükleri, Konya bölgəsində yaşayan Atçəkənlər kimi Orta Anadoluda yaşayan elatların dağılmasına səbəb olmuşdu. Bu hərəkatların nisbətən sona çatdığı dövrün axırında qışda Mardinin günəyində çöldə qışlayan və yazda Ərzurum-Ərzincan arasındakı yaylaqlarda yaşayan eski Ağqoyunlu elinin qalıqları olan Boz ulus da Orta Anadolu bölgəsinə 1613-cü ildə köçdü. Köhnə yurdda bu elin az qismi qalmışdı. Boz ulusun öz yurdunu tərk edərək Orta Anadoluya gəlməsinin hansı səbəb və ya səbəblərlə bağlı olduğu haqda mənbələrdə heç bir qeydə rast gəlmir. Bununla bərabər, bu gəlişin ən başda daimi bir əhali artımının səbəb

vermişdi. İskəndər Münşi qeyd edirdi ki, bu zaman Təbrizdə 1380 nəfər cəlalî vardı və onlar daim mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti altında saxlanırdılar. 1683-cü ildə İkinci Vyana mühasirəsi nəticəsində Avstriya və müttəfiqləri ilə başlayan müharibənin uzanması üzündən əsgər çatışmazlığı hiss edilirdi. Əvvəlcə türk oymaqlarına ordusunda yer verməyə dövlət 1690-cı ildə Avstriyaya qarşı səfər üçün türkmənlərdən də əsgər istədi. Boz ulus, Hələb türkmənləri, Yeniel, Zülqədərli və digərləri bu səfərdə iştirak etsələr də, Fazıl Mustafa paşanın komandanlığı altında Salankamen savaşında (1691 19 avqust) top atəşinə davam gətirməyərək müharibə meydanından uzaqlaşdılar. Həmin il dövlət tərəfindən türkmən oymaqlarının dağıntıya uğramış bölgələrdə yerləşdirilməsi işinə girişildi.

Cəlalî hərəkatı Anadoludakı kimi Qızılbaş Dövlətində də yayılmışdır. Koroglu dastanında Rövşən-Koroglu və onunla bağlı olan hadisələrə canlı hadisələr kimi deyil, əfsanə, nəğmə, folklor xarakteri verilir. Ancaq gerçək budur ki, növbəti Rövşən-Koroglu, onu əhatə etmiş dillərin hamısı tarixi şəxsiyyətlərdir.

Cəlalilik Anadolunun və Rumelinin bağrında sağalması mümkün olmayan dərin yaralar açmışdı. Yağma və dağıntıdan, onların meydana gətirdiyi aclıq üzündən kəndlər və qəsəbələr boşaldı. 1603-cü ildən etibarən bu hadisə dəhşətli xarakter aldı

Cəlalî Hərəkatının Miqyasını genişləndirərək yayılması

1603-cü ildən 1607-ci ilədək Anadolunun bir çox bölgəsi Qara Yazıçıdan daha təhlükəli yeni cəlalî reislərinin hökmü altında idi. Bunlardan ən qüvvətli Şimali Suriyada hakim olan Canpolad oğlu Əli paşa idi. O, qədimdən bəri Kilis yurdu qimi icarə edən türkmən mənşəli bir ailənin övladı idi. 30 min nəfərlik təşkilatlı bir ordu yaratmış, adına pul kəsdirib xətbə oxutmaq surəti ilə istiqalın elan etmişdi.

ğını verdiyi Qələndər oğlu üzərinə yürüdü. Bu əsnada Qələndər oğlu Mehmed paşa ətrafına çoxsaylı qoşun toplamış, əsas cəlalî bölükbaşılarının onuna yanına gəlmişdilər. Bunlar Ağacdan Piri, Baldırıqsa, Dağlar Dəlisi Süleyman (Beyşehirin Qovaq kəndindən), Qara Səid (ərəb), Kürd Heydər, Amavut Hüseyin və başqaları idilər. Cəlalilər igidliklə vuruşurdular, ancaq top atəşinə qarşı dura bilməyərək məğlub oldular (1609). Onlardan mühüm bir qismi Səfəvi Dövlətinə getdi. İrana gələnlərin sayı mövcut qənaətin əksinə çox oldu. Təbrizə çatanda 13 605 nəfər idi. Qı-

və ərəb ölkələrindəki xalqın vəziyyətinə düşməsi əlbəttə, mümkün ola bilməzdi. Nəticədə cəlalilər dövlətə ocağının gətirdikcə öz əhəmiyyətini itirməsinə səbəb olaraq öz məqsədlərinə qismən də olsa çatdılar və bağlı yolu açdılar. Xüsusən kapıkulu ocağının atlı birliklərini tamamilə ələlərinə keçirdilər və aralarından bir çoxu sancaq bəyi və bəylərbəyi rütbəsinə çatdı. Kapıkulu süvariləri bunlar da yeniçilər kimi dövlətdən maaş alırdılar. Kapıkulu piyadaları dövlətin əsas əsgəri idi və yeddi ocağa ayrılırdılar. Yeniçilər, cəbbəçilər (silah və tədarükat sinfi), topçu-